

ANNA SMOGORZEWSKA (IA UW)

**PIECZĘCIE I ICH ROLA W REJONIE GÓRNEGO EUFRATU WE WCZESNEJ EPOCE BRĄZU
(CA 3100-2000 P.N.E.)**

Pieczęć cylindryczne pojawiły się nad górnym Eufratem, podobnie jak w wielu innych częściach Bliskiego Wschodu, w końcu IV tys. p.n.e. wraz z innymi elementami kultury Uruk. W Arslantepe VIA, w warstwach z materiałem wskazującym na związki z kulturą późnego Uruku, odkryto ponad 5 tys. odcisków pieczęci, z których część należała do pieczęci cylindrycznych¹. Tak bogaty zestaw odcisków musiał być związany z przechowywaniem, rejestrowaniem i dystrybucją towarów pod kontrolą centralnej administracji. Pojawienie się pieczęci cylindrycznych w rejonie Malatya-Elazığ w późnej fazie kultury Uruk nie było efemerycznym zjawiskiem. Także po upadku kolonii późnouruckich pieczęć cylindryczna, choć w znacznie mniejszym zakresie, były wykorzystywane na terenie wschodniej Anatolii przez cały okres WB². Nie miały one dużego zastosowania w miejscowej gospodarce i administracji. Świadczą natomiast, wraz z innymi elementami kultury materialnej, o ważnym zjawisku. Wschodnia Anatolia nie pozostawała w III tys. p.n.e. w izolacji od swoich południowych sąsiadów – północnej Mezopotamii i Syrii.

Pieczęć cylindryczne znane ze stanowisk wschodniej Anatolii interpretowane są jako importy lub lokalne imitacje wzorów mezopotamskich i syryjskich. Na terenie wschodniej Anatolii występują przede wszystkim pieczęć z elementami geometrycznymi, można także spotkać pieczęć z motywami floralnymi oraz figuralnymi, głównie zoomorficznymi. Do wykorzystywanych elementów należą m.in. koncentryczne półkola, szewrony, rybie szkielety, kratka, zygzaki, romby oraz trójkąty. Pieczęć z rejonu Malatya-Elazığ przypominają styl Dżemdet Nasr znany z Mezopotamii czy styl geometryczny. Pieczęć z motywami geometrycznymi, które zaczęły rozprzestrzeniać się pod koniec okresu Dżemdet Nasr określane są mianem pieczęci w stylu *Piedmont* (ze względu na występo-

wanie wzdłuż przedgórzy Zagrosu oraz gór południowo-wschodniej Turcji), stylu Niniwa 5 (znane są kręgu kultury Niniwa 5, m.in. z warstwy 5 w Niniwie), czy stylu okresu WDI/WBI (ze względu na okres występowania, szczególnie w rejonie Dijali i Syro-Palestynie)³. W północnej Mezopotamii pieczęć w stylu *Piedmont* występują na stanowiskach z kręgu kultury Niniwa 5 (m.in. Niniwa, Tell Karrana 3, Tell Kutan, Tell Fisna, Tell Mohammed Arab, Telul eth-Thalathat), gdzie tworzą największą grupę lokalnej gliptyki⁴.

W rejonie Malatya-Elazığ gliptyka wywodząca się z tradycji mezopotamskich i syryjskich reprezentowana jest nie tylko przez pieczęć cylindryczne (Norşuntepe, Korucutepe, Taşkun Mevkii, Pulur/Sakyol, Arslantepe), lecz także przez odciski pieczęci na naczyniach (Arslantepe, Norşuntepe, Han Ibrahim Şah, Tepecik). Znaczenie i funkcja odcisków pieczęci na naczyniach pozostają przedmiotem dyskusji. W przeciwieństwie do tymczasowych zabezpieczeń zawartości naczyń poprzez odciski pieczęci na płachetkach gliny przymocowanej do sznurka, odciski pieczęci na naczyniach, dokonywane przed ich wypałem, były stałym oznaczeniem. Jeżeli były znakiem własności posiadacza pieczęci, tak opieczętowane naczynia związane były z nim na stałe. Pod uwagę należy wziąć kilka innych możliwości. Odciski pieczęci na naczyniach mogły być wykorzystywane jako motywy dekoracyjne, do oznaczenia zawartości naczynia czy jako „znaki jakości”. Zdaniem Mazzoni stemplowane dzbany z terenu Syrii i Palestyny związane były z dystrybucją i handlem oliwą⁵.

Zwyczaj opieczętowania naczyń przy wykorzystaniu pieczęci cylindrycznych jest zjawiskiem charakterystycznym głównie dla okresu po upadku kolonii późnouruckich, a prawdopodobnym miejscem pochodzenia tej tradycji jest Syro-Palestyna, skąd pochodzi z okresu WB wiele przykładów naczyń z odciskami pieczęci⁶.

¹ P. FERIOLI, E. FIANDRA, *Clay Sealings from Arslantepe VIA: Administration and Bureaucracy*, in: M. Frangipane, A. Palmieri, *Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An interim report on 1975-1983 campaigns*, *Origini* XII, 2, 1983, p. 416-417, 455

² Okres wczesnej epoki brązu będzie oznaczany w tekście skrótem WB, natomiast okres wczesnodynastyczny skrótem WD.

³ D. COLLON, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient*

Near East, London 1987, p. 20-21

⁴ N. MARCHETTI, *The Ninevite 5 Glyptic of the Khabor Region and the Chronology of the Piedmont Style motives*, *BaM* 27, 1996, p. 81-101

⁵ S. MAZZONI, *Seal Impressions on Jars from Ebla in EBIA-B*, *Akkadica* 37, 1984, p. 18-45

⁶ A. BEN-TOR, *Cylinder Seals of Third Millennium Palestine*, [BASOR, Supplement 22], 1978

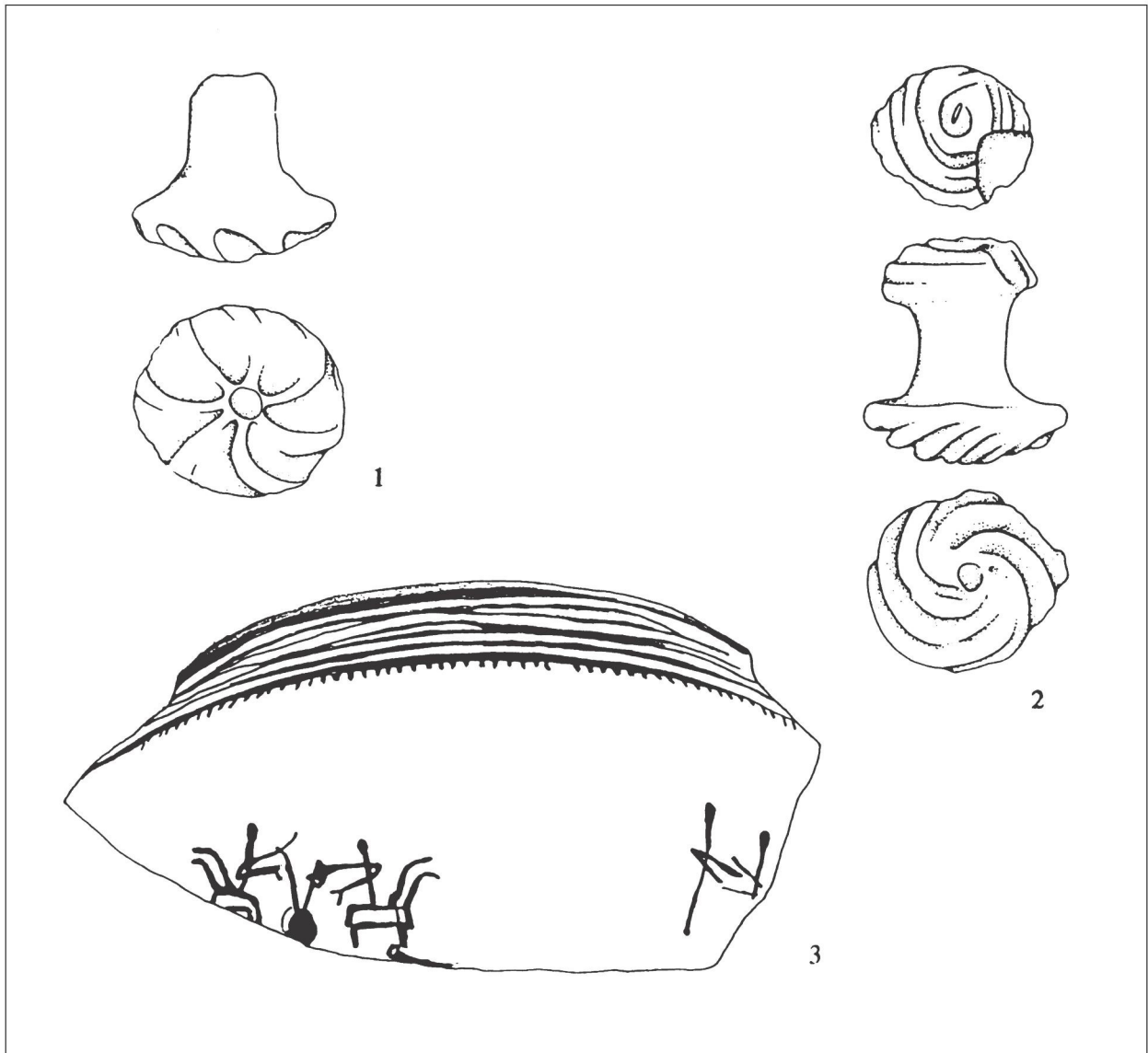

Fig. 1. Pieczęcie stemplowe typu „*ṣeṣ*” (1-2); fragment naczynia ze „sceną bankietową” (Imamoglu) (3).

Oprócz ponad 380 odcisków pieczęci (w tym także pieczęci stemplowych) na naczyniach pochodzących z Syrii i Palestyny, przykłady tego rodzaju odcisków znane są z rejonu północnej Mezopotamii (m.in. Tell Mohammad Arab, Tell Brak⁷), a przede wszystkim z rejonu Hamrin (m.in. Tell Gubba, Tell Madhur, Kheit Qasim), gdzie zostały znalezione w kontekście ceramiki Dżemdet Nasr i WDI⁸.

Pojawienie się pieczęci cylindrycznych w końcu IV tys. p.n.e. nie oznaczało wycofania z użycia w okresie WB lokalnych pieczęci stemplowych, które były wykorzystywane w rejonie wschodniej Anatolii od epoki neolitu. Dla stanowisk w rejonie Małatya-Elazığ najbardziej charakterystyczne są pieczęcie stemplowe określane jako pieczęcie *ṣeṣ*, wykonywane z wypalanej gliny i zaopatrywane w uchwyt pomocny przy stemplowaniu. Pieczęcie

⁷ R. MATTHEWS, *Excavations at Tell Brak*, 1995, Iraq LVII, 1995, p. 88, fig. 2

⁸ H. PITTMAN, *The glazed steatite glyptic style*, Berlin 1994, p. 327-338

zęć musiały być wykorzystywane do stemplowania nietrwałych produktów, nie są bowiem znane przykłady odcisków wykonanych przy użyciu tego typu pieczęci. Niektóre pieczęcie posiadały dwie powierzchnie stemplujące (np. pieczęć z Aşvan Kale)⁹ (Fig. 1. 2). W porównaniu z innymi pieczęciami stemplowymi znanymi z Anatolii czy Syrii i Mezopotamii, niektóre pieczęcie typu *zęć* wyróżniają się zaskakująco dużą powierzchnią stemplującą – do 16 cm (!) średnicy. Zdaniem niektórych autorów pieczęcie w stylu *zęć* służyły do stemplowania tkanin¹⁰. Poparciem dla tej hipotezy mogą być późniejsze wzmianki w korespondencji kupców asyryjskich. W okresie funkcjonowania kolonii staroasyryjskich tkaniny, główny towar sprowadzany z zyskiem przez kupców asyryjskich do Anatolii, były stemplowane, podobnie jak sprowadzana tymi samymi karawanami cyna¹¹. Pieczęcie typu *zęć* określane są czasami jako „pieczęcie zbożowe”, co sugeruje wykorzystanie ich do oznaczania i rejestrowania zapasów zboża. Umieszczane na pieczęciach *zęć* motywy tworzą zwarty i ograniczony repertuar – są to najczęściej koła z wirującymi promieniami, a także swastyki, koncentryczne koła czy spirale (Fig. 1. 1, 2; Fig. 2. 4, 7). Należy podkreślić, że motywy te są głęboko osadzone w tradycji wschodnioanatolijskiej, a przede wszystkim w kulturze zakaukaskiej, która miała znaczący wpływ na formowanie kultury wschodniej Anatolii w okresie WB. Koła z wirującymi promieniami, swastyki, koncentryczne koła czy spirale umieszczano często na naczyniach typu „Early Transcaucasian Ware” (m.in. z Pulur/Sakyol) (Fig. 2. 1, 5) oraz wśród innych motywów na malowanych naczyniach anatolijskich („Elazığ Painted Ware” czy „Malatya-Elazığ Painted Ware”), m.in. z Pulur/Sakyol i Norşuntepe (Fig. 2. 2, 3, 6). Oprócz wartości dekoracyjnej motywy te mogły posiadać pewne znaczenie symboliczne. Pieczęcie typu *zęć* są charakterystyczne przede wszystkim dla stanowisk położonych w rejonie Muratu – wiele

przykładów można odnaleźć w Pulur/Sakyol (19 egzemplarzy)¹², a także Tepecik¹³, Aşvan Kale¹⁴, Han Ibrahim Şah¹⁵, Yeniköy¹⁶.

Katalog pieczęci ze stanowisk we wschodniej Anatolii

Arslantepe

W porównaniu z bogatą kolekcją odcisków pieczęci, należących do okresu późnego chalkolitu (Arslantepe VIA), w okresie WB nie natrafiono w Arslantepe na tak bogaty zespół. Do opublikowanych pieczęci z Arslantepe należą dwa przykłady, datowane na początek okresu WB (Arslantepe VIB).

Jednym z przykładów jest pieczęć cylindryczna ozdobiona elementami geometrycznymi, wśród których znalazły się koncentryczne półkola oraz motyw ukośnej kratki (VIB) (Fig. 3. 1)¹⁷. Motyw ukośnej kratki należał do popularnych elementów wykorzystywanych we wczesnej gliptyce III tys. p.n.e. i znany jest m.in. z Kisz¹⁸. Elementy koncentrycznych półkoli występują m.in. na pieczęciach z Chafadzy i Tello¹⁹.

Z Arslantepe VIB znany jest również odcisk pieczęci z motywem poczwórnej spirali (VIB) (Fig. 3. 2)²⁰. Pieczęcie i odciski pieczęci dekorowane elementem poczwórnej spirali często są znajdowane na stanowiskach północnej Syrii oraz w rejonie środkowego Eufratu (m.in. Dżerablus Tahtani, Tell Munbaqa, Shamseddin, Dżebel Aruda). Najwcześniejsze przykłady pieczęci z tym motywem można datować na koniec IV tys. p.n.e. (m.in. odcisk pieczęci z Dżebel Aruda, datowany na okres późnej fazy kultury Uruk²¹ czy odcisk na naczyniu z Dżerablus-Tahtani, pochodzący z okresu Uruk/WBI²²). Pieczęcie i odciski pieczęci z motywem poczwórnej spirali mają szeroki zasięg występowania. Oprócz koncentracji w rejonie

⁹ A.G. SAGONA, *The Aşvan Sites 3. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Early Bronze Age*, Ankara 1994, fig. 135: 2

¹⁰ *Ibid.*, p. 11

¹¹ C. MICHEL, *Correspondance des marchands de Kaniş au début du IIème millénaire avant J.-C.*, Paris 2001

¹² H.Z. KOŞAY, *Keban Project Pulur Excavations 1968-1970*, [METU Keban Project Publications, ser. III, no 1], Ankara 1976, fig. 69: 353, 360, 88: 365, 367-370

¹³ U. ESIN, *Tepecik Excavations, 1970, Keban Project 1970 Activities*, [METU Keban Project Publications, ser. I, no 3], Ankara 1972, p. 149-158, fig. 110: 3

¹⁴ A.G. SAGONA, *op. cit.*, fig. 135: 1, 2

¹⁵ H. ERTEM, *Han Ibrahim Şah Excavations, 1971, Keban Project 1971 Activities*, [METU Keban Project Publications, ser. I, no 4], Ankara 1974, fig. 59: 2-3, 60: 1-2

¹⁶ H.Z. KOŞAY, *Yeniköy Mound Excavations, 1972*, [METU

Keban Project Publications, ser. I, no 5], Ankara 1976, p. 185-193, fig. 115: 3-4

¹⁷ A. PALMIERI, *Excavations at Arslantepe (Malatya)*, AnatSt 31, 1981, p. 118, pl. 10: 1

¹⁸ B. BUCHANAN, *Catalogue of Ancient Near East Seals in the Ashmolean Museum I*, Oxford 1966, fig. 5: 69, 70a, b, 71

¹⁹ P. AMIET, *La Glyptique mésopotamienne archaïque*, Paris 1961, fig. 28: 447, 21: 357

²⁰ A. PALMIERI, *op. cit.*, p. 118, pl. 10: 2

²¹ G. van DRIEL, *Seals and Sealings from Jebel Aruda 1977-1978*, Akkadica 33, 1983, p. 35

²² E. PELTENBURG, *From Jerablus and Susa: notes on cylinder seal impressions with quadruple spirals*, in: De Chypre à la Bactriane, les sceaux du Proche-Orient ancien, Actes du colloque international organisé au musée du Louvre par le Service culturel le 18 mars 1995, Paris 1997, p. 135-150

środkowego Eufratu przykłady naczyń z odciskami pieczęci tego typu, a także same pieczęcie stemplowe z motywem poczwórnej spirali znane są z rejonu Amuk w północno-zachodniej Syrii (Amuk G)²³, a także z Suzy, w południowo-zachodnim Iranie²⁴. Przykład znaleziony w Suzie jest prawdopodobnie syryjskiego pochodzenia; mógł się pojawić w tym rejonie w wyniku dalekosieżnej wymiany handlowej. Z Tell Brak pochodzą pieczęcie i odciski pieczęci z motywem poczwórnej spirali, datowane na okres WDI²⁵. Najpóźniejsze przykłady odcisków pieczęci z elementem poczwórnej spirali znane są z Tell Munbaqa oraz Shamseddin z rejonu środkowego Eufratu, gdzie datowane są na okres WBIII-WBIV²⁶.

Norşuntepe

Z Norşuntepe, największego stanowiska w rejonie Elazığ, pochodzi najbogatszy zespół pieczęci, szczególnie w porównaniu z pojedynczymi, na ogół, znaleziskami na innych stanowiskach w rejonie górnego Eufratu.

Do opublikowanych przykładów należy m.in. pieczęć cylindryczna wykonana z marmuru z motywami horyzontalnych szewronów i rybiego szkieletu (WB I)²⁷ (Fig. 3. 4). Pieczęcie z motywem rybiego szkieletu znane są m.in. z Tell Abu Hgaira (okres Niniwa 5)²⁸ oraz Tell Brak²⁹. Z Mari, ze świątyni Ishtar, pochodzi forma do odlewania metalowych cylindrów z elementem tego typu³⁰.

Innym przykładem z Norşuntepe jest pieczęć cylindryczna z motywami zygzaków czy pionowych szewronów³¹ (Fig. 3. 3). Pieczęcie z motywami szewronów wywodzą się z tradycji późnouruckiej. Te proste elementy były popularnym motywem w okresie WDI. Wczesne przykłady pieczęci z motywem szewronów znane są m.in.

z Chafadzy i Dżemdet Nasr³². W zachodniej Syrii motywy szewronów są popularnym składnikiem gliptyki w okresie WBI, występują m.in. na pieczęciach stemplowych i cylindrycznych z rejonu Amuk (Amuk G i H)³³. W Syrii zachodniej pieczęcie z motywami zygzaków (głównie odciski pieczęci na naczyniach) ponownie zyskują dużą popularnością w okresie WBIII i WBIV. Przykłady odcisków pieczęci z motywem szewronów na naczyniach znane są m.in. z Ebli z okresu WBIVA³⁴.

Oprócz pieczęci cylindrycznych z Norşuntepe znany jest także odcisk pieczęci na naczyniu, składający się z łukowatych elementów, przestrzeń między którymi wypełniona została równoległymi liniami (WBI)³⁵ (Fig. 3. 5). Podobne przykłady znane są z Suzy i prawdopodobnie z Habuba Kabira³⁶. Przykład pochodzący z Habuba Kabira wskazywałby, że motyw ten mógł być wykorzystywany już w okresie kultury późnego Uruku. Elementy znalezione na odcisku pieczęci z Norşuntepe nawiązują do stylu *Piedmont*, gdzie motywy łukowate i drabinkowe były często wykorzystywane.

Taşkun Mevkii

Z Taşkun Mevkii pochodzą dwie pieczęcie cylindryczne. Jedna z pieczęci ozdobiona została elementami geometrycznymi, wśród których można wyróżnić motyw trójkątów umieszczony między dwoma liniami (okres WB, faza 3)³⁷ (Fig. 3. 6). Motyw trójkątów wywodzi się z gliptyki późnouruckiej, o czym może świadczyć m.in. pieczęć z Dżebel Aruda³⁸. Trójkąty stają się popularnym motywem w okresie WBI czy wczesnym okresie Niniwa 5. Analogiczne motywy znane są m.in. z Dżemdet Nasr³⁹ i Chafadzy (Sin IV). Na drugiej pieczęci z Taşkun Mevkii

²³ R.J. BRAIDWOOD, L.S. BRAIDWOOD, *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages. Phases A-J*, Chicago 1960, fig. 253: 7

²⁴ P. AMIET, *La glyptique susienne des origines à l'époque des Perses achéménides. Cachets, sceaux-cylindres et empreintes découverts à Suse de 1913 à 1967*, Mémoires de la délégation archéologique en Iran 43, Paris 1972, nr 1023

²⁵ M.E.L. MALLOWAN, *Excavations at Brak and Chagar Bazar*, Iraq 9, 1947, fig. XIX: 15, XXIV: 8

²⁶ E. PELTENBURG, *op. cit.*, p. 140

²⁷ H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe 1971*, [Keban Project 1972 Activities. METU Keban Project Publications, ser. I, no 4], Ankara 1974, p. 71-84, pl. 80: 1

²⁸ A. SULEIMAN, *Tell Abu Hgaira (fouille syrienne)*, Syria LXXII, 1995, p. 189, fig. 46

²⁹ M.E.L. MALLOWAN, *op. cit.*, p. 134, pl. XXI: 7-8

³⁰ A. PARROT, *Mission archéologique de Mari III. Les temples d'Ishtar et de Nini-Zaza*, Paris 1967, p. 198, fig. 246

³¹ H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974*, [Keban Project 1974 Activities. METU Keban Project

Publications, ser. I, no 7], Ankara 1982, p. 41-70, fig. 26: 2

³² D. M. MATTHEWS, *The Early Glyptic of Tell Brak*, [Orbis Biblicus et Orientalis 15], Fribourg 1997, p. 75

³³ R.J. BRAIDWOOD, L.S. BRAIDWOOD, *op. cit.*, fig. 191: 1, 2, fig. 253: 3 (odcisk pieczęci stemplowej), 289: 5 (pieczęć cylindryczna)

³⁴ P. MATTHIAE et al., *Ebla. Alle origini della civiltà urbana*, Milano 1995, nr katalogowy 218

³⁵ H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974*, [Keban Project 1974 Activities. METU Keban Project Publications, ser. I, no 7], Ankara 1982, p. 41-70, fig. 43: 7

³⁶ P. AMIET, *La Glyptique de l'Acropole, 1969-1971. Tablettes lenticulaires de Suse*, Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran, 1971, fig. 59: 3; D.M. MATTHEWS, *op. cit.*, p. 76

³⁷ S. HELMS, *Taşkun Mevkii 1970-71*, in: D.H. French et al., *Aşvan Kale 1968-1972: An Interim Report*, AnatSt 23, 1973, p. 116-117, fig. 10

³⁸ D.M. MATTHEWS, *op. cit.*, p. 76

³⁹ B. BUCHANAN, *op. cit.*, fig. 5: 66a, 66b

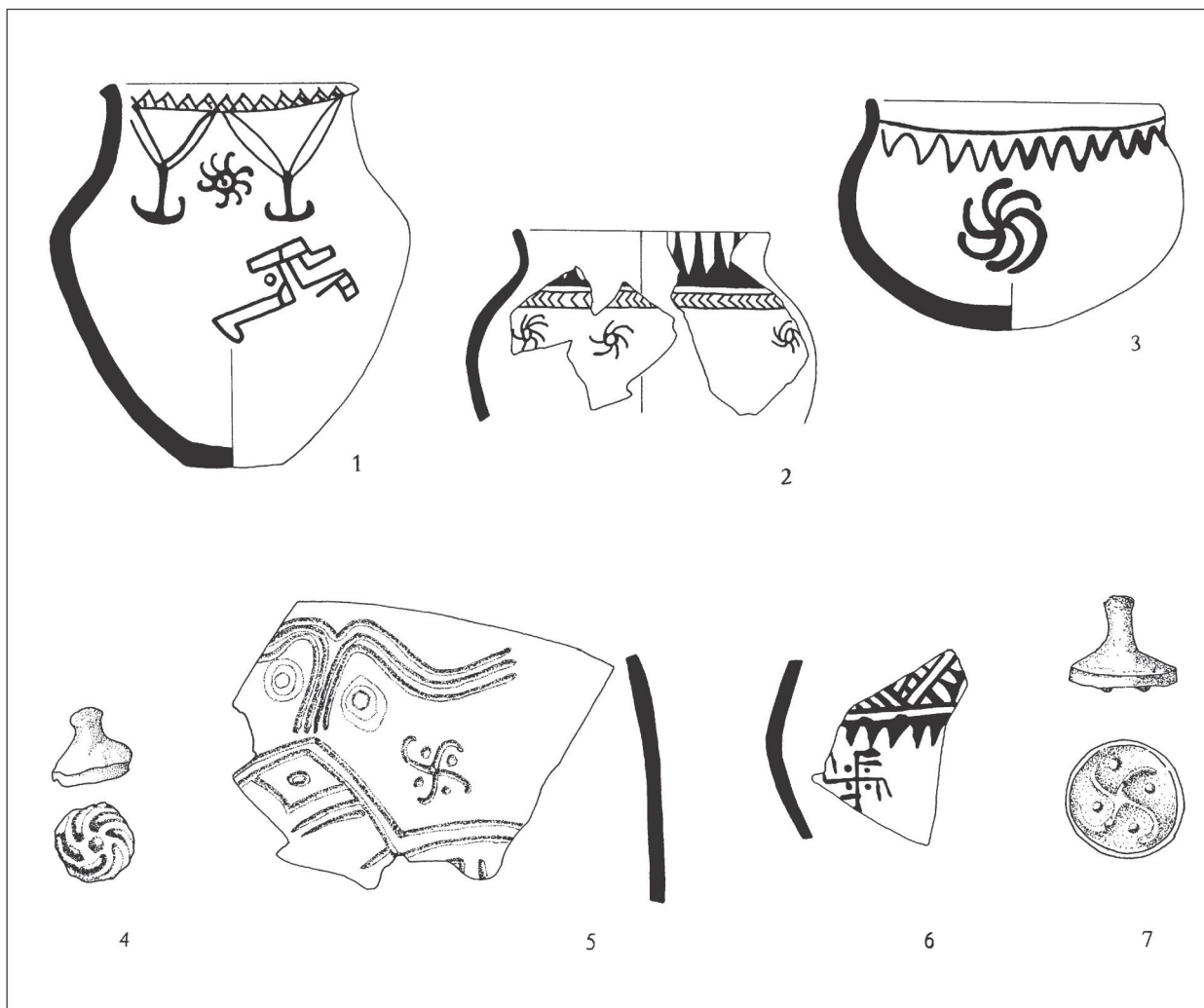

Fig. 2. Przykłady naczyń oraz pieczęci typu *çet*, w których wykorzystano element wirującej tarczy

przedstawiono rogatego czworonoga czy skorpiona⁴⁰ (Fig. 3. 7). Wzór wykonany przy użyciu świdra przypomina styl Dżemdet Nasr. Analogicznie przedstawione zwierzęta można znaleźć m.in. na pieczęciach z Tello czy Chafadzy⁴¹.

Pulur/Sakyol

W Pulur/Sakyol znaleziono, poza kontekstem stratygraficznym, pieczęć cylindryczną z elementami geo-

metrycznymi (m.in. przedstawienia zakreskowanych rombów) i floralnymi⁴² (Fig. 3. 8). Pieczęć przypomina styl Dżemdet Nasr. Zakreskowane romby znane są m.in. z pieczęci z Kisz⁴³. Wzory z elementami rombów wywodzą się z tradycji późnouruckiej. Następnie występują w okresie WBI i WBII w kręgu kultury Niniwa 5. Podobne elementy floralne można znaleźć m.in. na pieczęciach w rejonie Dijali (m.in. Chafadza)⁴⁴ i Amuk G⁴⁵.

⁴⁰ A.G. SAGONA, *op. cit.*, fig. 69: 8, p. 113

⁴¹ P. AMIET, *La Glyptique mésopotamienne archaïque*, Paris 1961, fig. 22: 366, 369, 376, fig. 27: 431, 433, fig. 23: 385, 389, 391

⁴² H.Z. KOŞAY, *Keban Project Pulur Excavations 1968-1970*, [METU Keban Project Publications, ser. III, no 1], Ankara

1976, pl. 110: 1

⁴³ B. BUCHANAN, *op. cit.*, fig. 5: 57, 58

⁴⁴ P. AMIET, *La Glyptique mésopotamienne archaïque*, Paris 1961, pl. 27: 432, pl. 28: 452, pl. 29: 468

⁴⁵ R.J. BRAIDWOOD, L.S. BRAIDWOOD, *op. cit.*, fig. 254: 5

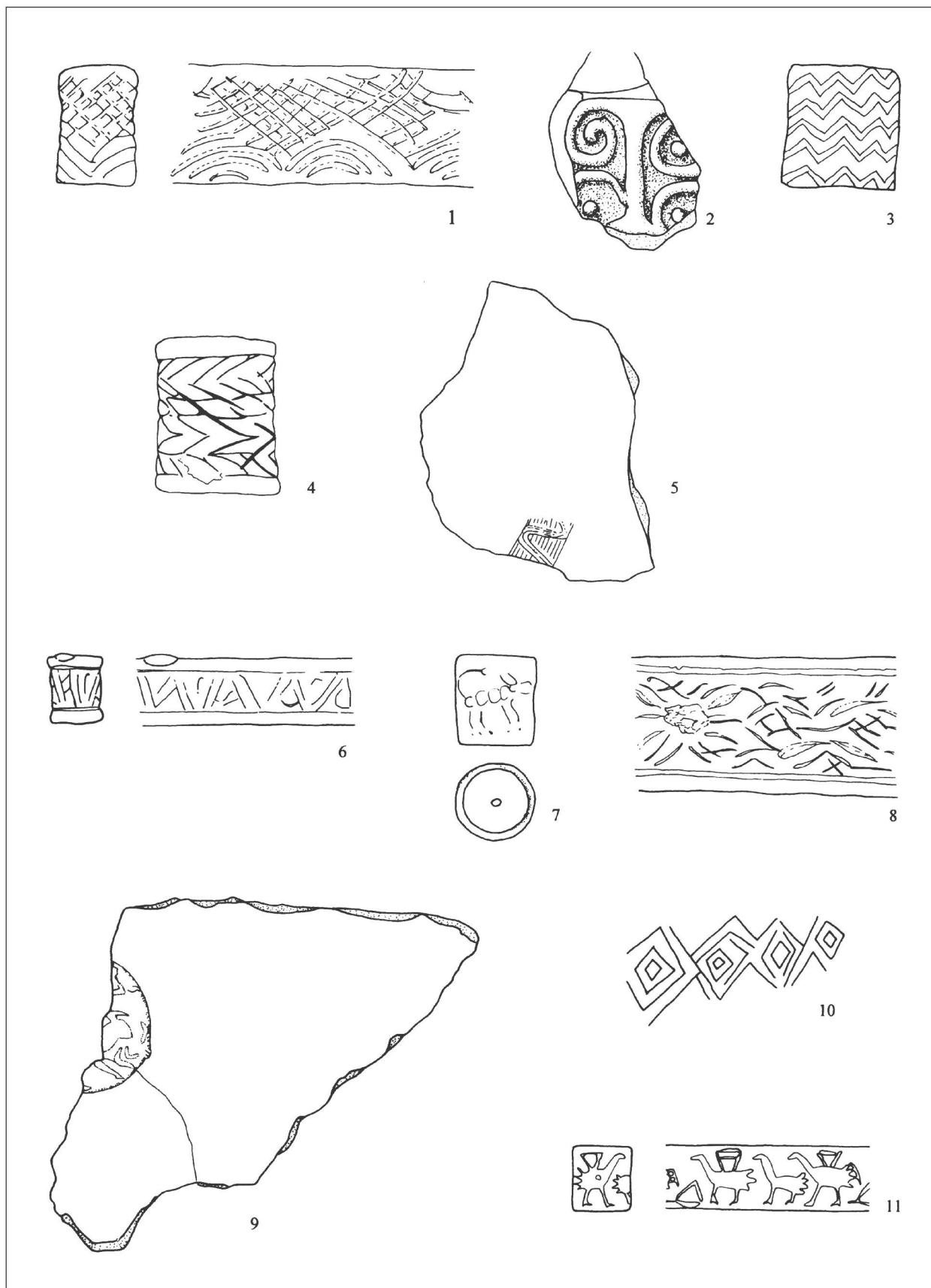

Fig. 3. Przykłady pieczęci i odcisków pieczęci ze stanowisk wschodniej Anatolii: Arslantepe (1-2), Norşuntepe (3-5), Taşkun Mevkii (6-7), Pular/Sakyoil (8), Han Ibrahim Şah (9-10), Korucutepe (11)

Han İbrahim Şah

Z Han İbrahim Şah znanych jest kilka przykładów odcisków pieczęci na naczyniach. Z warstwy VIII pochodzi odcisk pieczęci cylindrycznej z dekoracją geometryczną złożoną z rzędu koncentrycznych rombów (tzw. wzór diamentowy)⁴⁶ (Fig. 3. 10). Na fragmencie naczynia zachowały się trzy oddzielne pasy koncentrycznych rombów, odcisnięte mniej więcej równolegle, w pewnej odległości od siebie.

„Wzór diamentowy” wywodzi się z tradycji uruckiej i staje się popularny w okresie WBI. Jest to jeden z najchętniej wykorzystywanych motywów geometrycznych wśród wczesnych pieczęci na Bliskim Wschodzie. Pieczęcie dekorowane tym motywem, czasami w połączeniu z elementami kółek i kropek, znajdowane są na znacznym obszarze od Suzy po zachodnią Syrię. Koncentryczne romby są charakterystycznym motywem dla odcisków pieczęci na naczyniach znajdujących w zachodniej Syrii w okresie WBIII-WBIV. Motywy koncentrycznych rombów znane są m.in. z Alalah⁴⁷ i Aradu⁴⁸, a także z Amuk G i Ebli (Pałac G)⁴⁹. Podobne motywy pochodzą z Tell Chuera⁵⁰.

Na innym odcisku pieczęci z Han İbrahim Şah można rozpoznać schematyczne przedstawienie uskrzydłonych figur – ptaków (?), przedzielone zakreskowanymi wygiętymi pasami (warstwa VIII)⁵¹. Analogiczne przedstawienia znane są m.in. z Fara (WDII)⁵², Chafadzy⁵³ i Suzy⁵⁴.

Korucutepe

Z Korucutepe znany jest jeden przykład pieczęci cylindrycznej, która pochodzi z warstwy LXIII (faza D),

datowanej na okres WBIII⁵⁵ (Fig. 3. 11). Na pieczęci przedstawiono kroczące ptaki oraz motywy trójkątów. Pieczęcie z przedstawieniami ptaków znane są także z Suzy⁵⁶ i Tepe Sialk⁵⁷ oraz ze świątyni Shara w Tell Agrab⁵⁸.

İmamoglu

Źródło w gliktyce mezopotamskiej posiada namalowana scena znaleziona na fragmencie naczynia z İmamoglu (Fig. 1. 3). Scena przedstawia dwie postacie siedzące naprzeciw siebie i popijające za pomocą słomek jakiś trunek z umieszczonego między nimi naczynia (ewentualnie postać z prawej strony nalewa płyn z mniejszego dzbanka)⁵⁹. Scena ta, przypomina tzw. sceny bankietowe znane z gliktyki mezopotamskiej od końca okresu WDII. Motywy antropomorficzne należą do rzadkości wśród anatolijskiej ceramiki malowanej. Oprócz przykładu z İmamoglu, inna scena figuralna z postacią tancerki znana jest z fragmentu naczynia z Köşkerbaba Höyük.

Tepecik

Z Tepecik pochodzi odcisk pieczęci stempłowej na fragmencie naczynia typu „Early Transcaucasian Ware”⁶⁰ (Fig. 3. 9). Odcisk zachowany jest tylko częściowo, można jednak rozpoznać na nim przedstawienie skorpiona. Motyw skorpiona był popularnym składnikiem gliktyki okresu Dżemdet Nasr oraz WDI z Ur⁶¹. Pieczęcie z przedstawieniami rzędów skorpionów, a także ryb i ptaków były wykonywane w okresie kultury Uruk aż po wczesną fazę kultury Niniwa 5 na terenach od Iranu po zachodnią Syrię⁶².

⁴⁶ H. ERTEM, *Han İbrahim Şah Excavations, 1971*, Keban Project 1971 Activities, [METU Keban Project Publications, ser. I, no 4], Ankara 1974, pl. 61: 5

⁴⁷ D. COLLON, *The Alalakh Cylinder Seals*, Oxford 1982, pieczęć nr 24 (Alalah VI)

⁴⁸ P. BECK, *The Seals and Stamps of Early Arad*, Tel Aviv 11, p. 97-114, pieczęć nr 15

⁴⁹ P. MATTHIAE et al., *op. cit.*, nr katalogowy 212; R.J. BRAIDWOOD, L.S. BRAIDWOOD, *op. cit.*, fig. 254: 3

⁵⁰ W. ORTHMANN et al., *Ausgrabungen in Tell Chuera in Nordost-Syrien. I. Vorbericht über die Grabungskampagnen 1986 bis 1992*, Saarbrücken 1995, fig. 14: 2

⁵¹ H. ERTEM, *Han İbrahim Şah Excavations, 1970*, Keban Project 1970 Activities, [METU Keban Project Publications, ser. I, no 3], Ankara 1972, pl. 42: 4

⁵² P. AMIET, *La Glyptique mésopotamienne archaïque*, Paris 1961, pieczęć nr 708

⁵³ H. FRANKFORT, *Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region*, Chicago 1955, p. 124, pieczęć nr 218

⁵⁴ P. AMIET, *La Glyptique mésopotamienne archaïque*, Paris 1961, pieczęć nr 505

⁵⁵ M.N. VAN LOON, *Korucutepe II. Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970*, Amsterdam 1978, pl. 135c, 138: I

⁵⁶ P. AMIET, *La Glyptique mésopotamienne archaïque*, Paris 1961, fig. 15: 246, 251, fig. 31: 494

⁵⁷ *Ibid.*, fig. 18: 293

⁵⁸ H. FRANKFORT, *op.c it.*, nr 843

⁵⁹ E. UZUNOGLU, *Fragment eines bemalten gefässes mit libationdarstellung aus İmamoglu-Höyük bei Malatya*, in: M.H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (eds), *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Rome 1993, p. 177-199, pl. 138: 2

⁶⁰ U. ESIN, *Tepecik Excavations, 1972, Keban Project 1972 Activities*, [METU Keban Project Publications, ser. I, no 5], Ankara 1976, p. 114, pl. 72: 3

⁶¹ Także z Niniwy pochodzi odcisk pieczęci z motywem skorpiona; N. MARCHETTI, *op. cit.*, p. 89

⁶² D.M. MATTHEWS, *op. cit.*, p. 57

Alişar

Spoza kręgu wschodniej Anatolii, warto odnotować pieczęć w stylu geometrycznym, znalezioną w Alişar, w środkowej Anatolii, w kontekście datowanym na okres WBII⁶³. Głównym elementem na pieczęci jest motyw drabinkowy układający się w trapez, w górnej części umieszczony został motyw rybiego szkieletu, a w trójkątach ograniczonych przez „drabinki” umieszczono po kilka kółeczek. Motywy występujące na pieczęci z Alişar znajdują ścisłe analogie wśród pieczęci znanych z północnej Mezopotamii (głównie Tell Kutun, Tell Brak, Tellul eth Thalathat⁶⁴, pieczęć z kolekcji British Museum – BM 125570)⁶⁵. Motywy drabinkowe były popularne także w rejonie Dijali i Suzie, podobny przykład znany jest ponadto z Shahr-i Sokhta⁶⁶.

Większość pieczęci pochodzących z rejonu Malatya-Elazığ należy do tzw. „stylu geometrycznego” czy stylu Dżemdet Nasr. Motywy gliptyczne z tego kręgu wykazują wiele cech wywodzących się z tradycji uruckiej. Z repertuaru motywów gliptyki uruckiej jedynie motywy geometryczne przetrwały w prawie niezmienionej postaci po upadku kolonii uruckich i były powszechnie wykorzystywane m.in. w północnej Mezopotamii do połowy III tys. p.n.e., głównie w kręgu kultury Niniwa 5. Warto zauważyć, że nie są znane z rejonu Malatya-Elazığ pieczęcie charakterystyczne dla Mezopotamii okresu WDIII czy akadyjskiego. Pieczęcie m.in. ze scenami walki (tzw. „combat scene”) znane są natomiast z rejonu Karababa (Tiriş Höyük), Cylicji oraz Kültepe. Ponieważ pieczęcie z rejonu Karababa nie zostały w większości opublikowane, nie jest możliwe przeprowadzenie, na podstawie krótkich wzmianek w raportach wykopaliskowych, szczegółowej analizy. Z Lidar Höyük pochodzi kilka pieczęci cylindrycznych, wywodzących się z gliptyki mezopotamskiej⁶⁷. Należy do nich pieczęć cylindryczna („Mesilim”) i odcisk podobnej pieczęci na ramionach dzbana⁶⁸. Z Lidar Höyük znana jest również pieczęć cylindryczna z kości, datowana na okres WDIII⁶⁹. Z Tiriş Höyük pochodzi kilka pieczęci cylindrycznych, prawdopodobnie impor-

tów z Mezopotamii. Pieczęcie ze „scenami walki” pochodzą z okresu WDIII z częściowo splądrowanych grobów. Ze stanowiska znany jest także odcisk pieczęci ze „sceną walki”⁷⁰. Zdaniem Pittman terakotowa pieczęć cylindryczna datowana na końcową fazę okresu WB z przedstawieniem postaci ludzkiej przebijającej włócznią dużego ptaka, prawdopodobnie orła, z rozpostartymi skrzydłami jest lokalną imitacją wcześniejszego stylu Fara⁷¹.

Pieczęcie cylindryczne i ich odciski znajdowane na stanowiskach w rejonie górnego Eufratu stanowią jeden z ważniejszych wskaźników kontaktów wschodniej Anatolii z Syrią i Mezopotamią w okresie WB. Występowanie pieczęci w stylu geometrycznym na stanowiskach od Suzy, poprzez rejon Dijali, a następnie poprzez północną Mezopotamię i Syrię aż po Palestynę i wschodnią Anatolię łącznie jest na ogół z kontaktami handlowymi⁷². Pieczęcie mogły rozprzestrzenić się z południa na tereny wschodniej Anatolii szlakami handlowymi, którym Mezopotamia i Syria sprowadzała m.in. metale. Kontakty utrzymywane były częściowo Wielką Drogą Chorosańską, biegnącą z południowo-zachodniego Iranu, poprzez góry Zagros w stronę Dijali. Południowa Mezopotamia wydaje się znajdować poza siecią powiązań handlowych, których odbiciem są pieczęcie w stylu geometrycznym, jak również zwyczaj pieczętowania naczyń. Tradycja pieczętowania naczyń, charakterystyczna przede wszystkim dla rejonu Syrii i Palestyny, a także dla północnej Mezopotamii i rejonu Hamrin, istniała natomiast, jak pokazują przykłady z Han Ibrahim Şah, Norşuntepe, Tepecik, Arslantepe, w rejonie górnego Eufratu.

Niewielka ilość znalezionych w rejonie Malatya-Elazığ pieczęci, a także ich ograniczone wykorzystanie wskazuje, że mamy raczej do czynienia z bardzo nieśmiałą próbą adaptacji przez ośrodki wschodniej Anatolii pieczęci cylindrycznych jako narzędzia wykorzystywanego w administracji i gospodarce. Pieczęcie cylindryczne nie stały się ważnym narzędziem notacyjnym w gospodarce rejonu górnego Eufratu. Z rejonu Malatya-Elazığ nie są znane z okresu WB gliniane „zamknięcia” pojemników i drzwi. Nie oznacza to, że nad górnym Eufratem ta tradycja była

⁶³ H.H. VON DER OSTEN, *The Alisbar Hüyük: Seasons of 1930-32*, Chicago 1937, fig. 186

⁶⁴ S. FUKAI et al., *Tellul eth-Thalathat. The Excavations of Tell V. The Fourth Season (1965)*, vol. 3, Tokyo 1974, fig. LVIII: 18, LVIII: 17

⁶⁵ D. COLLON, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London 1987, fig. 41

⁶⁶ *Ibid.*, p. 23

⁶⁷ Na wystawie w Muzeum w Urfie znajduje się 5 pieczęci cylindrycznych.

⁶⁸ H. HAUPTMANN, *Lidar H.*, 1980, *AnatSt* 31, 1981, p. 198

⁶⁹ M. MELLINK, *Archaeology in Anatolia*, *AJA* 89, 1985, p. 555

⁷⁰ Materiał nieopublikowany znajdujący się w muzeum w Urfie; G. ALGAZE et al., *Şanlıurfa/University of California Excavations and Surveys at Tiriş Höyük, 1991: A Preliminary Report*, *Anatolica* 18, 1992, p. 47

⁷¹ G. ALGAZE et al., *Tiriş Höyük, a small Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia: The 1994 season*, *Anatolica* 21, 1995, p. 19, fig. 9

⁷² D. COLLON, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London 1987, p. 20

zupelnie nieznaną. Unikalne „archiwum” z Arslantepe VIA, z okresu późnego chalkolitu, liczące ponad 5 tys. odcisków pieczęci, zawierało przede wszystkim gliniane zamknięcia pojemników wykonanych ze skóry i tkanin, a także naczyń oraz drzwi. Także odciski pieczęci w stylu *Piedmont* z terenu północnej Mezopotamii należą najczęściej do glinianych „zamknięć” tego typu. Wykorzystanie w niewielkim stopniu pieczęci w lokalnej gospodarce ośrodków górnego Eufratu wynikało częściowo z braku

centralnej administracji. Z oznakami scentralizowanej i zhierarchizowanej formy życia w rejonie górnego Eufratu spotykamy się od okresu WBIII. O tym zjawisku może świadczyć m.in. obecność w Norşuntepe budowli pałacowej oraz magazynów zbożowych, które gromadziły w pitosach, zapewne pod centralnym nadzorem, znaczne zapasy ziarna. Być może w ich rejestracji, zamiast wykorzystywać mezopotamskie metody, posługiwano się lokalnymi pieczęciami typu *çerç*.

SEALS AND THEIR ROLE IN THE UPPER EUPHRATES AREA IN THE EARLY BRONZE AGE

SUMMARY

Cylinder seals appeared in the eastern Anatolia in the end of the 4th millennium BC, together with other elements of late Uruk culture (e.g. Arslantepe VIA). In the Malatya-Elazığ region both the cylinder seals of the Syro-Mesopotamian tradition (Norşuntepe, Korucutepe, Taşkun Mevkii, Pulur/Sakyol, Arslantepe) and the seal impressions on the pots are known (Arslantepe, Norşuntepe, Han İbrahim Şah, Tepecik). In this area the prevailing form are seals and sealings with geometric designs (inter alia, lozenges, triangles, crosshatching, chevrons). Other motifs were also used occasionally: floral and figural (birds, scorpions), as well as quadruple spiral (Arslantepe VIB). The seals from the Upper Euphrates region resemble the “Jemdet Nasr” or “Geometric Style”. Many geometric designs derive from the Uruk glyptic

tradition. In the Keban area, local *çerç* stamp seals made of clay were popular in the Early Bronze Age. They are distinguished by a characteristic repertoire of designs (swirls, concentric circles, spirals). These motifs are deeply rooted in the Transcaucasian and eastern Anatolian tradition (they were also used as decorative patterns in the “Early Transcaucasian Ware” and Eastern-Anatolian painted pottery). Cylinder seals and seal impressions from the Upper Euphrates area constitute an important index to the connections, presumably of a trading nature, between Syria, northern Mesopotamia and eastern Anatolia. In the local administration and economy they did not become the important device that they were in the 3rd millennium BC Mesopotamia.